

І.М. Хом'як,
Національний університет "Острозька академія",
м. Острог

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОПИСНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано принципи українського правопису, що становлять теоретичну базу орфографічних норм, необхідність дотримання їх в умовах сучасного мовленнєвого середовища.

In the article there are analyzed principles of the Ukrainian, which make the theoretical base of orthographic norms, necessity of observance of them in the conditions of modern language environment.

Сучасний український правопис, або орфографія, базується на певних **принципах** – тих закономірностях, які визначають правилорозподіл теоретичні положення. Дослідженню цього питання приділили увагу як лінгвісти (М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, М.М. Пилинський, С.Я. Єрмоленко, Л.Ю. Шевченко та ін.), так і лінгводидакти (С.Х. Чавдаров, М.С. Вашуленко, М.І. Пентилюк та ін.). Ми вирішили проаналізувати теоретичні засади українського правопису.

Більшість дослідників орфографії вважає, що в основі українського правопису лежать фонетичний і морфологічний принципи в раціональному поєднанні їх. Це твердження вважаємо найбільш виправданим і прийнятним для застосування в методиці навчання орфографії.

Щодо інших принципів вчені висловлюють різні погляди. На думку Д.І. Ганича, С.Я. Єрмоленко, А.П. Медушевського, І.С. Олійника, М.М. Пилинського, В.М. Русанівського, основу української орфографії складають чотири принципи: фонетичний, морфологічний, історичний, або традиційний, і диференційний. У багатьох роботах з української орфографії визначено три основоположні принципи: фонетичний, морфологічний та історичний [6, с.174-177; 10, с.168; 13, с.230-234]. Не всі науковці класифікують як принцип диференційні, або смислорозрізнавальні, написання. Серед них – Н.І. Тоцька, Л.Ю. Шевченко, Н.Г. Шкурятяна. На їхню думку, в основі таких написань лежать різні принципи. Скажімо, омонімічні власні та загальні назви, де помітний перехід лексем із категорії загальних у категорію власних і навпаки, пишуться за морфологічним принципом, а прислівники й однозвучні з ними сполучення різних частин мови – за лексико-синтаксичним принципом і т.ін.

Автори навчального посібника "Російська орфографія у зів'яз-

ленні з українською” вважають, що українська орфографія підпорядкована фонетичному принципіві, лише іноді цей принцип порушується морфологічним і традиційним написанням.

Коротко проаналізуємо орфографічні закономірності. Для фонетичного принципу характерна передача слів на письмі так, як вони чуються і вимовляються в літературній мові. В основі цього принципу лежить орфоепічний критерій. За фонетичним принципом пишуться: букви **о, е** після шиплячих (*жоржини, чемний*); літера **і** на місці давньоруського **ї** в будь-якій позиції і на місці **о, е** в новому закритому складі (*гніздо, тінь, рій*); літера **а** перед складом із наголошеним **а** (**я**) (*гарячий, кажан*); літера **у** на місці давньоруських **о, е, ь** (*яблуна, мачуха, будяк*); префікс *з-*, що передається буквою **с** перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х] (*скочити, спертися, стиха, сфабрикувати, характеризувати*); групи приголосних, в яких відбулося спрощення (*тижневий, щасливий, навмисне*); морфемні шви, утворені приєднанням до основ іменників, які закінчуються на **г, ж, з, х, ш, с, к, ч, ц**, суфіксів *-ськ(ий), -ств(о)* (*волоський, птаство, запорізький, убоство, козацтво, юнацький*); букви на позначення приголосних [ж], [ч], [ш], [з], [ц], [с], що чергуються з [г], [к], [х] (*дорога – дорозі – дорожний, рука – руці – ручний*); подвоєні літери для передачі подовженої вимови приголосних як у власне українських словах, так і в запозичених (*знання, збіжжя; ванна, манна*).

У формуванні українського правопису до радянського періоду почергово віддавалася перевага то фонетичному принципу, то історичному. На думку авторів “Методики викладання української мови в середній школі” (за редакцією С.Х. Чавдарова і В.І. Масальського), можна цілком погодитися з тим, що близько половини слів української мови пишуться так або майже так, як і вимовляються, тобто за фонетичним принципом. Проте для методики орфографії не менше значення має морфологічний принцип, тому що основна маса правил спирається на закони граматики і, перш за все, на морфологію, на склад слова, на його будову і зміни. У рекомендаціях щодо уточнення окремих пунктів “Українського правопису”, які стосуються вживання композит, автори монографії “Складні питання сучасного українського правопису” звертають увагу на те, що орфографічні норми мають бути зорієнтовані також на словотвірну і морфемну будову слів [21, с. 5-58].

Морфологічний принцип полягає в тому, що морфемі, незалежно від їхнього звучання і позиції в слові, завжди пишуться однаково. Особливо значна його роль у передачі на письмі слів, у яких відбулися зміни приголосних внаслідок асимілятивних процесів. В українській мові за цим принципом живаються: бук-ви **е, и**, що позначають ненаголошені голосні [e^h], [и^h], а також **о** перед складом із наголошеними [y], [і] (*веселка, висота, зозуля, ходім*); літери для

позначення глу-хих приголосних перед дзвінками і дзвінкого [г] перед глухими (*боротьба, важкий, нігі*); префікси *з-, без-, роз-, через-* (*зцупити, розчулити, збезчещений, череззмужжя*); префікси *пре-, при-* (*претиho, примкнути, примружити*); дієслівні форми на *- шся, - ться* (*дивуєшся, розвидняється*); деякі буквосполучення, у вимові яких відбувається спрощення (*надкістниця, форпостний, людський*); м'які приголосні, окрім [л], перед іншими м'якими приголосними (*чемпіонський, пісня*).

“Завдяки морфологічному принципіві, – зауважує Н.І. Тоцька, – закріплюються графічні образи слів і морфем, вони легко сприймаються при читанні й тісно співвідносяться з певними поняттями без посередництва вимови” [17, с. 70]. У такий спосіб формується так зване графічне мовлення, яке полегшує школярам сприймати слова.

За традиційним принципом слова передаються так, як вони писалися в історичному минулому, тобто традиційно, без урахування особливостей їхньої вимови чи морфологічного складу. До таких написань належать: літера *щ*, яка означає два звуки [шч] (*щирий, щербет*); букви *я, ю, є*, що означають два звуки [ja], [ju], [je] на початку слова, в середині слова після голосного, м'якого знака й апострофа (*юність, ніяковіти, мільярд, в'ється*); літери *дж, дз*, які використовуються для по-значення одного звука [дж], [дз] (*джаз, дзвін*); букви *є, и*, що не перевіряються наголосом (*левада, кишеня*).

В українському правописі названі також диференційні, або семантико-диференційні, написання, вживання яких залежить від смислового значення слів чи словосполучень. Наприклад, слово *Бостон* пишеться з великої літери, коли означає назву міста, і з маленької, коли вживається на означення шерстяної тканини. До семантико-диференційних належать написання слів разом, окремо і через дефіс (порівн.: прислівник *удвох* і числівник у родовому відмінку з прийменником *у двох*; прислівник *по-своєму* і займенник з прийменником *по своєму* і т.ін.).

Викликає інтерес характеристика орфографічних закономірностей, подана в довіднику із “Сучасної української мови”, де Л.Ю.Шевченко поділяє принципи правопису на основні (фонетичний, морфологічний, традиційний) і неосновні (диференційні написання, лексико-синтаксичний, словотвірні-граматичний і семантичний), окремо виділяє принцип написання іншомовних слів, для письмової передачі яких використовуються два способи: транскрипція і транслітерація [22, с. 21-22].

Автори академічного видання “Сучасної української літературної мови” зазначають, що “українська орфографія в значній своїй частині фонематична, хоч водночас вона включає й елементи нефонематичного письма” [16, с. 416]. Мотивується це тим, що повної відповідності між фонемами і буквами в українському письмі немає

(порівн.: *щедрий* – [шче́дрий], *яструб* – [йа́струб]). Тут же йдеться про можливість іменування морфологічного принципу фонематичним, оскільки при морфологічному написанні фонема, незалежно від її позиційних змін, завжди позначається однією й тією ж літерою. Висловлено думку, що фонематичний принцип може забезпечуватися й фонетичними написаннями; її розвинув М.А. Жовтобрюх: “Українська орфографія ґрунтується на фонематичній основі, яка реалізується, головним чином, за допомогою застосування фонетичного принципу.... Саме це забезпечує в багатьох випадках пряму відповідність між на-писанням і літературною вимовою” [8, с. 75]. Однак слід сказати, що в окремих випадках фонематичний і фонетичний принципи можуть не збігатися, бо у фонетичному написанні одна й та ж фонема передається інколи різними літерами (порівн.: фонема /з/ *зрізати, здолати, спинити, схитнути*).

За фонематичність українського правопису висловились О.Т. Волох, Н.Я. Грипас, О.П. Блик. На думку О.Т. Волоха, “переважна більшість орфографічних правил, які автори (підручників для ВНЗ – І.Х.) намагаються розділити на дві групи відповідно до двох принципів – фонетичного чи морфологічного, – в дійсності неподільні з позицій єдиного фонематичного принципу” [4, с. 117]. До нефонематичних він відносить написання літери *в* для позначення нескладового алофона фонемі /y/: *навчати* (і *научати*) – [наўча́ти^е]. Допускає правопис за фонетичним принципом слова *натхненний* (порівн.: *надихнути, дух*) і деякі інші. До відхилень морфологічного характеру відносить написання типу *шістнадцять, студентський, невістіці* та деякі інші, зазначивши, що таких написань дуже мало.

Н.Я. Грипас вважає, що “фонематичний принцип онтологічно є першим і найважливішим, оскільки забезпечує передачу на письмі не тільки інваріанта фонемі, а й тих виявів, що є наслідком історичних чергувань...” [18, с. 105]. На її думку, цей принцип забезпечує єдність “фонемі – адекватної їй літери”. О.П. Блик зводить теорію фонемного принципу українського письма до таких положень: 1) в українській мові існують позиційні чергування, що визначаються фонетичною позицією; 2) звуки, які чергуються позиційно, представляють одну фонему; 3) букви українського письма означають не звуки, а ті ряди звуків, що чергуються позиційно, як якісь цілісності, тобто позначають не звуки, а фонемі [1, с. 97].

З цього приводу вагомим є висловлювання М.А. Жовтобрюха: “Таким чином, незважаючи на те, що наше письмо в своїй основі фонематичне, співвідносність уживаних у ньому писемних знаків з фонемами не завжди послідовна, в ряді випадків вона порушується... Цим зумовлюється потреба в існуванні правил, які б регулювали передачу на письмі звукового складу мови” [9, с. 57].

Різні обґрунтування основних закономірностей передачі звуків

буквами спостерігаються в дослідженнях з орфографії російської мови, де сформувалися два основні підходи до тлумачення головного орфографічного принципу. Одні вчені (І.О. Бодун де Куртене, В.О. Богородицький, Д.М. Ушаков, О.М. Гвоздев, В.Ф. Іванова, М.М. Шанський та ін.) провідним принципом вважають морфологічний, який ще іноді трактується як морфемний, морфематичний, фонемно-морфологічний, інші (Р.І. Аванесов, О.О. Реформатський, Л.І. Зарецький, І.С. Ільїна, М.В. Панов, С.М. Кузьміна та ін.) висловилися за фонематичний, або фонемний, фонологічний, принцип.

С.М. Кузьміна виділяє два етапи у вивченні правопису: дофонологічний і фонологічний [11, с.11]. Вона акцентує увагу на тому, що в дофонологічний період головним принципом орфографії вважався морфологічний, тому що забезпечував однакову передачу морфем, на сучасному етапі висунуто фонематичний принцип. На думку С.М. Кузьміної, фонематичний принцип має більшу пояснювальну силу: “поняття фонематичний принцип повністю перекриває поняття морфологічний принцип і, окрім цього, пояснює ті факти, які не можна було пояснити термінами морфологічного принципу, а саме, неминучі відступи від однотипної передачі морфем у випадку морфологічних чергувань” [11, с. 10]. У монографії “Теорія російської орфографії” (1981 р.) вона обґрунтувала значення цього принципу, охарактеризувала правила переходу від звука до фонемі, від фонемі до букви, способи визначення фонемного складу основ з позиції московської фонологічної школи.

Іншу позицію зайняв В.В. Виноградов. Він сказав: “По суті, між морфологічним методом розуміння і групування орфографічних явищ і методом фонематичним немає прірви. І той, і другий принципи в багатьох випадках легко об’єднуються і приводять або до тотожних, або ж дуже близьких результатів” [3, с. 16]. А.Я. Опришко, дослідивши, що “однаковість написання морфемі досягається за допомогою вибору одного – основного варіанта фонемі”, також дійшов висновку: “обидва виділені принципи – морфологічний і фонематичний – не суперечать один одному”, “графічна єдність морфемі досягається єдністю вибору основного варіанта фонемі” [14, с. 7-8]. О.М. Гвоздев навпаки – протиставляє ці принципи. “Оголошення морфологічних написань “фонематичними”, – каже він, – як з’ясувалося, ускладнюють те, що при виникненні труднощів у правописі, слід керуватися, виходячи з морфологічних засад, а тому загальний характер нашої орфографії правильно розкривається загальноприйнятим розумінням морфологічного принципу” [5, с. 71].

Проаналізуємо, як питання фонематичного принципу відображено в методичній літературі. М.С. Вашуленко вважає, що “українське письмо в своїй основі є фонематичним” [2, с. 37]. “Засвоєння української орфографії, – зазначає М.І. Пентилюк, – базується перш

за все на фонематичному принципі” [12, с. 90]. О.В. Текучов стверджує, що на сучасному етапі російська орфографія “розглядається як така, що має за основу не морфологічний, а фонемно-морфологічний принцип” [19, с. 16]. М.Т. Баранов та Г.М. Іваницька обґрунтовують положення про те, що головні підходи до вивчення правопису слів спираються на принципи орфографії, зокрема на морфематичний (або фонематичний). Характеризуючи фактори, які сприяють збереженню прозорості морфемного складу, Г.П. Циганенко називає морфологічний (морфематичний) принцип орфографії. Т.К. Донченко акцентує увагу на тому, що “коли учень не вміє на слух визначати сильні і слабкі позиції фонем, не засвоїв принцип (фонематичний – І.Х.) російської графіки, він не помітить орфограму” [7, с. 21].

На думку М.М. Разумовської, “термін “морфологічний” (і його уточнення як фонемно-морфологічний) видається для орфографії в інтересах школи найвдалішим, тому що, з одного боку, підкреслює зв’язок понять “письмо” і “орфографія”, а з іншого протиставляє їх, показуючи різний рівень обслуговування писемного мовлення: письмо має справу з фонемами як такими (позначає звуки в їхніх алфавітних значеннях), а орфографія зв’язана зі смисловою стороною мови (вибір букви визначається предметним або граматичним значенням морфеми). Ідентичні погляди щодо аналізованого принципу знаходимо в дисертаційній роботі О.В. Караман. Однак згодом М.М. Разумовська коригує свою позицію з цього питання у книзі для вчителів “Методика навчання орфографії в школі”: “Ця методика розроблена в дусі морфологічного напрямку, який зорієнтований безпосередньо на письмо, на визначення буквеного складу слів” [15, с. 20]. Морфологічний напрямок краще узгоджується із завданнями навчання орфографії в школі, не потребуючи збільшення знань із фонології, з чим пов’язаний фонематичний підхід, він простіший для учнівського сприймання, оскільки характеризується вибором потрібних літер без попереднього аналізу звукового чи фонемного складу слів, а віднаходження потрібної літери перебуває під постійним, хоч і не завжди усвідомлюваним, вимовним контролем з боку того, хто пише.

Опрацювавши систему українського правопису, вивчивши лінгвістичну і методичну літературу про орфографію і методику її викладання, ми дійшли висновку, що формування двох напрямків у теорії орфографії зумовлені різними позиціями представників лєнінградської і московської фонологічних шкіл щодо вчення про фонему. Вважаємо, що для загальноосвітньої школи прийнятне і цілком виправдане застосування терміна морфологічний принцип, який не вимагає додаткової затрати часу на засвоєння теоретичного матеріалу, не ускладнює програм і підручників з української мови, підтримується традицією і сучасними розробками з означеної проблеми.

Таким чином, з аналізу лінгвістичної літератури випливає, що в основі українського правопису лежать фонетичний, морфологічний, традиційний принципи і диференційні написання.

Література

1. Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія: Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1988. – 128 с.
2. Вашуленко М.С. Перспективність і наступність у навчанні української мови в початковій і середній школі // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 9. – С. 15-20.
3. Виноградов В.В. Вопросы русской орфографии. – М.: Изд-во АН СССР, 1964. – 115 с.
4. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір. – К.: Вища школа, 1986. – 199 с.
5. Гвоздев А.Н. Избранные работы по орфографии и фонетике. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 284 с.
6. Дмитровський Є.М. Методика викладання української мови в середній школі. – К.: Рад. школа, 1965. – 286 с.
7. Донченко Т.К. Связь орфографии с изучением основных разделов науки о языке // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. – 1985. – № 1. – С. 21-25.
8. Жовтобрюх М.А. Основні принципи української літературної мови // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 6. – С. 63-75.
9. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1984. – 256 с.
10. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. I. – К.: Рад. школа, 1972. – 402 с.
11. Кузьмина С.М. Теория русской орфографии: Орфография в ее отношении к фонетике и фонологии. – М.: Наука, 1981. – 265 с.
12. Методика вивчення української мови в школі / О.М.Біляєв, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентилок та ін.: Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1987. – 246 с.
13. Методика викладання української мови в середній школі / За ред. С.Х. Чавдарова і В.І. Масальського. – К.: Рад. школа, 1962. – 372 с.
14. Опрышко А.Я. Современный русский литературный язык. Орфография. – Изд. 3-е, стереотип. – Харьков: Вища школа, 1976. – 152 с.
15. Разумовская М.М. Методика обучения орфографии в школе: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1992. – 190 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 435 с.
17. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – 365 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів, які вивчають дисципліну “Сучасна українська літературна мова” / М.Я.

Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.

19. Текучев А.В. Методы исследования и методы обучения русскому языку в их взаимоотношениях // Русский язык в школе. – 1976. – № 1. – С. 13-19.

20. Український орфографічний словник / Відп. ред. В.М. Русанівський. – 4-е вид., переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2005. – 1069 с.

21. Складні питання сучасного українського правопису / Горпинич В.О., Гриценко А.П., Єрмоленко С.Я., Масенко Л.Т., Русанівський В.М. – К.: Наукова думка, 1980. – 223 с.

22. Шевченко Л.Ю. Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко; За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.